

„Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig”

**pruski periodyk urzędowy
jako źródło do dziejów zdrowia publicznego
i przestępczości w rejencji gdańskiej
(1816-1848)**

Radosław Kubus

„Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig”

**pruski periodyk urzędowy
jako źródło do dziejów zdrowia publicznego
i przestępczości w rejencji gdańskiej
(1816–1848)**

Recenzent
Prof. dr hab. Andrzej Kopiczko

Redaktor Wydawnictwa
Wojciech Frankiewicz

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Na okładce
Fragment listu gończego z początku XIX wieku, wydane go za Józefem Brzeskim,
mieszkańcem powiatu kartuskiego, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 506/1229

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Prorektora Uniwersytetu Gdańskiego ds. Badań Naukowych
w ramach Programu Humanistyki Gdańskiej
oraz Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-769-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: <https://wydawnictwo.ug.edu.pl/ksiegarnia-online/>

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp	9
Przedmiot i cel pracy	9
Stan badań	15
Charakterystyka materiału źródłowego	21
Metoda i konstrukcja pracy	26
Rozdział 1. Charakterystyka czasopisma	31
1.1. Rys historyczny czasopiśmiennictwa urzędowego	31
1.1.1. Początki kształtowania się gatunku	31
1.1.2. Czasopiśmiennictwo urzędowe i ogłoszeniowe na ziemiach polskich na przełomie XVIII i XIX w.	34
1.1.3. Czasopiśmiennictwo urzędowe w Królestwie Prus	42
1.1.4. Specyfika czasopism urzędowych pod zaborem pruskim	45
1.2. Charakterystyka formalna czasopisma	49
1.2.1. Charakterystyka zewnętrzna	49
1.2.2. Częstotliwość ukazywania się i rozmiar	50
1.2.3. Organy publikujące i docelowi odbiorcy	54
1.3. Ogólna charakterystyka zawartości czasopisma	58
1.3.1. Część główna	58
1.3.2. Dodatek stały	60
1.3.3. Dodatki periodyczne	63
1.4. Poszczególne działy gdańskiego dziennika urzędowego	68
1.4.1. Zarządzenia i obwieszczenia rejencji gdańskiej (<i>Verordnungen und Bekanntmachungen der Königl. Regierung</i>)	68
1.4.2. Policja Bezpieczeństwa (<i>Sicherheits-Polizei</i>)	80
1.4.3. Wiadomości różne (<i>Vermischte Nachrichten</i>)	86
1.4.4. Kronika osobowa (<i>Personal-Chronik</i>)	93
1.4.5. Pozostałe rubryki czasopisma pojawiające się cyklicznie	94

Rozdział 2. Wybrane zagadnienia dotyczące zdrowia publicznego w reencji gdańskiej	103
2.1. Zdrowie publiczne – wprowadzenie do tematu	103
2.1.1. Zdrowie publiczne – geneza i zakres działania	103
2.1.2. Problemy sanitarne w Prusach w pierwszej połowie XIX w.	111
2.1.3. Organy odpowiedzialne za zdrowie publiczne	119
2.2. Choroby ludzi	124
2.2.1. Dżuma	124
2.2.2. Ospa	127
2.2.3. Cholera	140
2.2.4. Inne choroby	149
2.3. Choroby zwierząt	154
2.3.1. Choroby owiec	154
2.3.2. Choroby bydła	161
2.3.3. Choroby koni	168
2.3.4. Choroby trzody chlewnej	171
Rozdział 3. Obraz przestępcy w reencji gdańskiej	175
3.1. Przestępczość w reencji gdańskiej i struktura społeczna świata przestępczego	175
3.1.1. Kategorie popełnianych przestępstw	175
3.1.2. Struktura płci, wieku i wyznania	191
3.1.3. Znajomość języków i pochodzenie	198
3.2. System kar stosowanych wobec przestępców	205
3.2.1. Kary śmierci i kary cielesne	205
3.2.2. Kary pozbawienia wolności	217
3.2.3. Pozostałe kary	224
3.3. List gończy – wprowadzenie do tematyki	224
3.3.1. Budowa listu gończego	224
3.3.2. Organy publikujące listy gończe	233
3.3.3. Częstotliwość ukazywania się listów gończych	234
3.4. Wizerunek przestępcy	236
3.4.1. Wzrost i wygląd	236
3.4.2. Ubiór i wyposażenie	237
3.4.3. Cechy szczególne	242
Podsumowanie	249
Bibliografia	253
Spis ilustracji	283
Spis wykresów	285
Spis tabel	287
Aneksy	289

Wykaz skrótów

- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- APB – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
- APG – Archiwum Państwowe w Gdańsku
- APM – Archiwum Państwowe w Malborku
- APP – Archiwum Państwowe w Poznaniu
- APT – Archiwum Państwowe w Toruniu
- AW – „Amts-Blatt der Königlich Westpreussischen Regierung”
- AzD – „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Danzig”
- AzB – „Amtsblatt der Königlichen Preussischen Regierung zu Bromberg”
- EAB – „Extra Amts-Blatt”
- EBaZD – „Extra-Blatt zum Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig”
- EBeD – „Extra-Beilage zum Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig”
- EZA – Evangelisches Zentralarchiv in Berlin
- GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz
- KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- ÖAD – „Öffentlicher Anzeiger zum Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig”
- PAN BG – Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska

Wstęp

Przedmiot i cel pracy

Na obszarze Pomorza wiek XIX, a szczególnie jego pierwsza połowa, do niedawna stanowił temat niechętnie podejmowany przez polską historiografię, która wolała odnosić się do czasów świetności regionu pod skrzydłami Najjaśniejszej Rzeczypospolitej (tj. XVI–XVIII w.). Ponadto zniechęcał stan zachowania niektórych podstawowych źródeł dla tego okresu, gdyż wiele nie przetrwało działań wojennych bądź na ich skutek zostało rozproszonych i znalazły się w zagranicznych archiwach. Jeżeli podejmowano tę tematykę, to w dużej mierze badano żywioły polski oraz kaszubski istniejące i organizujące się pod zaborem pruskim¹. Dopiero w latach 90. XX w. ponownie podjęto badania nad wydarzeniami rozgrywającymi się w XIX stuleciu, jednak głównie w odniesieniu do Gdańska, o czym świadczy chociażby zorganizowana w 2019 r. w Ratuszu Głównego Miasta Gdańska konferencja zatytułowana „Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Gdańsk

¹ Zob. P. Böhning, *Die Nationalpolnische Bewegung in Westpreussen, 1815–1847. Ein Beitrag zum Integrationsprozess der Polnischen Nation*, Marburg 1973; *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, red. G. Labuda, cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, oprac. S. Salmonowocz, K. Ślaski, B. Wachowiak, Poznań 1993; *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, red. G. Labuda, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, oprac. K. Jasiński przy współudziale Z. Szultki, Poznań 1996; *Historia Gdańska*, t. 4, cz. 1: 1815–1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998; *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 1, red. A. Groth, Gdańsk 2000; J. Borzyszkowski, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 3: *W Królestwie Pruskim i Cesarstwie Niemieckim (1815–1920)*, cz. 1: *Kaszubi i Pomorze na drodze do kapitalizmu i społeczeństwa obywatelskiego (1815–1870)*, Gdańsk 2019; S. Gierszewski, *Ku nowemu społeczeństwu (1815–1849)* [w:] *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 roku*, red. W. Odyniec, Gdańsk 1978, s. 282–339; *Pomorze Gdańskie 1807–1850. Wybór źródeł*, oprac. A. Bukowski, Wrocław 1958.

w XIX wieku”². Poprzedziło ją kilka ważnych publikacji dotyczących zagadnień z historii XIX-wiecznego Gdańska³.

Pomimo pewnego ożywienia nadal brakuje studiów analitycznych nad regionem⁴. Deficyt ten jest tym dotkliwszy, że w odniesieniu do wieku XIX zachował się pokaźny zbiór niemieckojęzycznej i polskojęzycznej prasy. Lecz o ile prasa polskojęzyczna doczekała się szerokiej analizy i wielu opracowań szczegółowych⁵, o tyle niemieckojęzyczna z tego okresu nadal nie ma szerszych studiów⁶.

Niniejsza praca nie pretenduje do miana całościowej charakterystyki gdańskiego amtsblattu. Analiza dziennika urzędowego rejencji gdańskiej, stanowiącego

² Wygłoszone referaty w 2022 r. ukazały się drukiem. Zob. *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus XIX wieku*, red. J. Dargacz, T. Krzeziński, Gdańsk 2022.

³ E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, „Studia i Materiały do dziejów domu Gdańskiego”, red. E. Kizik, t. 4, Gdańsk 2016; J. Dargacz, *Od Sopotu po Stogi. Początki kąpielisk morskich w okolicach Gdańska (1800–1870)*, Gdańsk 2020; szerzej na temat badań nad XIX-wiecznym Gdańskiem zob. M. Babnis, *Stan badań nad historią Gdańska w XIX wieku*, „Rocznik Gdański” 1990, t. 50, z. 2, s. 69–83; J. Mosakowski, *Dzieje Gdańska w niemieckiej powieści historycznej XIX wieku*, Pruszcz Gdański 2009; P.O. Loew, *Gdańsk literacki (1793–1945)*, przeł. M. Szalsza, I. Sellmer, P.W. Lorkowski, Gdańsk 2005.

⁴ W ostatnich latach, w ramach seminarium doktorskiego prof. Małgorzaty Omilanowskiej, powstało kilka niezwykle cennych dysertacji dotyczących architektury XIX-wiecznego Gdańska. Jedną z tych prac została niedawno opublikowana i stanowi szczególnie bogate źródło wiedzy o rozwoju ośrodka nad Motławą w pierwszej połowie tego stulecia. Zob. M. Staręga, *Uśpione miasto. Gdańsk i jego architektura w latach 1793–1862*, Gdańsk 2025.

⁵ Zob. m.in. B. Woźnicka-Paruzel, *Polski ruch wydawniczy w Prusach Zachodnich 1848–1914. Próba syntezy*, Toruń 1993; T. Cieślak, *Prasa polska na Śląsku, Pomorzu i Mazurach w latach 1832–1870* [w:] *Historia prasy polskiej*, t. 1, red. J. Łojek, Warszawa 1976; *idem*, *Prasa Pomorza Wschodniego w XIX i XX w.*, Warszawa 1966; *idem*, *Z dziejów prasy polskiej na Pomorzu Gdańskim w okresie zaboru pruskiego*, Gdańsk 1964; J. Konieczny, Z. Mrozek, *Obraz literatury polskiej na Kujawach i Pomorzu Gdańskim*, Bydgoszcz 1974; J. Banach, *Prasa polska Prus Zachodnich w latach 1848–1914*, Gdańsk 1999; A. Romanow, *„Pielgrzym” pelpliński w latach 1869–1920*, Gdańsk–Pelplin 2007; W. Pepliński, *Czasopiśmiennictwo kaszubskie w latach zaboru pruskiego. Aspekty programowe, publicystyczne i wydawnicze*, Gdańsk 2002; J. Kęcińska-Kaczmarek, *Geografia życia literackiego na Pomorzu Nadwiślańskim 1772–1920. Polski i kaszubski krąg kulturowy*, Gdańsk 2003.

⁶ Odmienne prezentuje się ta kwestia dla XVIII w. Dla tego okresu lukę badawczą wypełnia obszerne opracowanie niemieckich gazet ogłoszeniowych (*Intelligenzblätter*) autorstwa Holgera Böninga, zob. *idem*, *Das Intelligenzblatt: Gemeinnutz und Aufklärung. Studie zu einer publizistischen Gattung des 18. Jahrhunderts, zur Revolution der Wissenvermittlung und zu den Anfängen einer lokalen Presse*, Bd. 1: *Entstehung und Entwicklung einer neuen publizistischen Gattung*, „Prese und Geschichte – Neue Beiträge”, Bd. 160, Bremen 2023; *idem*, *Das Intelligenzblatt: Gemeinnutz und Aufklärung. Studie zu einer publizistischen Gattung des 18. Jahrhunderts, zur Revolution der Wissenvermittlung und zu den Anfängen einer lokalen Presse*, Bd. 2: *Inhaltliche Vielfalt und reichsweite Intelligenzblätter*, „Prese und Geschichte – Neue Beiträge”, Bd. 160, Bremen 2023.

podstawę źródłową dla badań autora, ogranicza się przede wszystkim do dokładnego zaprezentowania wybranych zagadnień społecznych dotyczących rejencji gdańskiej. Poruszone w pracy tematy stanowią egzemplifikację obszarów badawczych, które można podjąć, korzystając z tego czasopisma. Jest to szczególnie ważne, jako że dotychczas dzienniki urzędowe traktowano przede wszystkim jako obszar zainteresowania historyków prawa i administracji czy genealogów i demografów⁷. Zajmowano się również analizą gatunku, zawiłościami związanymi z jego powstaniem, rozwojem i pełnionymi funkcjami⁸ oraz – w przypadku dzienników dwujęzycznych (tj. polsko–niemieckich) – studiami językoznawczymi⁹. Ewentualnie publikowano obszernie wypisy odnoszące się do interesującej danego badacza problematyki¹⁰. Co więcej, w powojennym dyskursie powoływano się na gdański dziennik urzędowy jako źródło poświadczające odwieczną polskość ziemi gdańskiej (*sic!*)¹¹. Dopiero

⁷ G. Białyński [rec.], *Die Kreisblätter von Neidenburg 1840–1920. Auszüge aus einer namen- und personenkundlichen Quelle zum Alltagsleben im südostpreussischen Grenzgebiet*, *Genealogische Arbeitsgemeinschaft Niedenburg und Ortelsburg*, Seeheim-Malchen bei Darmstadt 1993, Bd. 1–4, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 4, s. 686–687; R. Wenzel, *Steckbriefe im „Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen” (Jg. 1816) mit Bezug zu Ost- und Westpreußen*, „Altpreußische Geschlechterkunde” 1999, Bd. 29, s. 79–83; F. Moeller, „*Amts-Blatt der Königlichen Preußischen Regierung zu Danzig*”. *Persoenkundliche Auszüge 1834–1870*, Hamburg 1995; J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995.

⁸ P. Canick, *Verwaltung und Öffentlichkeit in Preußen. Kommunikation durch Publikation und Beteiligung im Verfahren im Recht der Reformzeit*, Tübingen 2007.

⁹ A. Pihan-Kijasowa, D. Gućia, J. Lubierska, *Dziewiętnastowieczne listy gończe w badaniach nad urzędową polszczyzną wielkopolską*, „*Slavia Occidentalis*” 2015, t. 72, cz. 1, s. 177–187.

¹⁰ „*Amtsblatt der Königlichen Oppelnschen Regierung*”. *O Woźnikach i okolicy. Lata 1816–1920*, oprac. i przeł. z niem. P. Kalinowski, Woźniki–Kalety 2012; H. Blazejewski, *Im Allensteiner Kreisblatt 1845–1869 veröffentlichte Steckbriefe. Personenkundliches zur Kriminalität im südwestlichen Ostpreußen*, „Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreußischen Familienforschung”, Nr. 15, Hamburg 2009. Można do tej grupy zaliczyć również wybrane prace D. Dolatowskiego. Zob. np. D. Dolatowski, *Kronika Matarni i najbliższej okolicy od czasów najdawniejszych do 1945 roku*, Gdańsk 2019. Takie wyciągi publikowano również na potrzeby funkcjonowania bieżącej administracji. Zob. *Die Polizei-Verordnungen der königlichen Regierung zu Danzig nach den Amtsblatts-Bekanntmachungen von 1816 bis einschliesslich 1873*, Danzig 1874.

¹¹ W maszynopisie z 1949 r. zatytułowanym *Pruskie szpargały pomnikami polskości ziemi gdańskiej* Władysław Szremowicz wskazywał ślady polskości Pomorza na podstawie analizy dziennika urzędowego rejencji gdańskiej z 1819 r. Pisał m.in.: „Natknęliśmy się w antykwariacie na stary rocznik Dziennika Urzędowego Królewsko-Pruskiej Rejencji w Gdańsku. Starannie zszyta księga, szary papier drzewny niesympatycznymi pokryty robaczkami gotyku przekazują nam akty władcze okupanta z roku 1819, kiedy to po ubiciu targu z mocarstwami zachodu, trzej zaborcy eksploatowali nasz kraj dyskretnie, lecz nie mniej skutecznie, aniżeli w poprzednich grabieżach wojennych. Zaraz na początku porywa nas zdziwienie: w dniu 4 marca czytamy *artykuł wstępny* w półkolumnie po polsku! Doczytujemy się – szydło

w ciągu ostatnich lat za sprawą Edmunda Kizika¹² zwrócono uwagę na potencjał poznawczy tego, wydawałoby się bezbarwnego i monotonnego, źródła do badań nad historią społeczną. Najpierw w roku 2015 na seminarium prowadzonym przez tego badacza powstała praca magisterska poświęcona listom gończym zamieszczonym w dzienniku urzędowym rejencji gdańskiej za lata 1816–1817¹³, a dwa lata później ukazał się niezwykle ważny tekst samego E. Kizika¹⁴, którego istotnym elementem było nakreślenie obszarów badawczych dla przyszłych historyków chcących zajmować się tym periodykiem. Zachęcony niejako ustaleniami E. Kizika, autor niniejszej pracy postanowił podjąć się analizy tego czasopisma pod kątem wybranych aspektów historii społecznej. Część poczynionych w trakcie badań ustaleń została już wcześniej opublikowana¹⁵.

wychodzi z worka – gdyż ma to być pouczenie dla chłopów uwłaszczonej, zalecające im spokój, rozagę i pokładanie ufności w dalsze zarządzenie troskliwych władz JKMości Fryderyka Wilhelma [...]”. PAN BG, MS 5552, Władysław Szremowicz, *Pruskie szpargały pomnikami polskości ziemi gdańskiej*, s. 1. Należy jednak zwrócić uwagę, że drukowanie powiatowych i rejencyjnych dzienników urzędowych w języku polskim obok języka niemieckiego było jednym z postulatów ludności narodowości polskiej związanym z zachowaniem swojej tożsamości i praw. Zob. J. Jasiński, *Wiosna Ludów* [w:] *Historia Pomorza*, t. 3, cz. 2: 1815–1850, red. G. Labuda, oprac. J. Jasiński przy współudziale Z. Szultki, Poznań 1996, s. 353.

¹² Wcześniej dwie poznańskie badaczki zwróciły uwagę na potencjał tego źródła, podejmując w odniesieniu do dziennika urzędowego rejencji poznańskiej analizę zamieszczonych w nim listów gończych. Praca jednak ma charakter popularnonaukowy. Zob. D. Gucia, J. Lubierska, *„Jako cię widzą, tako cię piszą”. Obraz Wielkopolanina w świetle listów gończych 1 połowy XIX wieku*, Poznań 2014. Mimo to praca uzyskała pozytywną recenzję, a w konkluzji jej recenzent Jakub Romaniak wskazywał: „(...) książka (...) jest udaną próbą podejścia do tych mało znanych i wykorzystanych źródeł”. J. Romaniak [rec.], D. Gucia, J. Lubierska, *„Jako Cię widzą, tako Cię piszą”. Obraz Wielkopolanina w świetle listów gończych 1 połowy XIX wieku*, Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne „Gniazdo”, Poznań 2014, ss. 131, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.baztech-ebceccac-b2af-4222-a859-e755865bf2d6/c/15-OE_2019_rec-Romaniak.pdf (dostęp: 21.08.2020).

¹³ A. Kijek, *Steckbriefe. Listy gończe w rejencji kwidzyńskiej za lata 1816–1817*, Gdańsk 2015, mps, Arch. UG. Należy mieć jednak na względzie, że praca ta nie jest wolna od błędów zarówno merytorycznych, jak i warsztatowych.

¹⁴ E. Kizik, *Rabunki w kościołach rejencji gdańskiej w pierwszej połowie XIX wieku, czyli o znaczeniu badań nad prowincjonalną prasą ogłoszeniową* [w:] *Naród bez państwa na drogach do nowoczesności. Książka jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Szczepana Wierchośławskiego*, red. M. Niedzielska, Toruń 2017, s. 31–51.

¹⁵ R. Kubus, *Ucieczki z twierdzy Wisłoujście w I połowie XIX wieku* [w:] *Studia z historii politycznej i wojskowej*, red. P. Budzyński et al., „Vade Nobiscum”, t. 20, Łódź 2019, s. 153–168; *idem*, „Ku przestrodze”. *Kary zasądzone wobec kobiet w pierwszej połowie XIX w. w świetle gdańskiego dziennika urzędowego* [w:] *Kobiety w Prusach Królewskich*, red. W. Zawadzki, Pelplin 2020, s. 381–397; *idem*, *Łamanie kołem i inne kary śmierci na Pomorzu w I połowie XIX w.* [w:] *Gdańsk jest kluczem do wszystkiego. W poszukiwaniu „Genius Loci” miasta*, red. A. Siekierska, W. Borzestowski, Gdańsk 2019, s. 121–144; *idem*, *Znamiona chorobowe, defekty i urazy oraz inne słabości jako cechy dystynktywne w listach gończych zamieszczanych*

Wspomniany periodyk, którego pełna nazwa brzmi „*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig*”, był jednym z wielu tego rodzaju pism wychodzących w państwie pruskim i ukazujących się w zasadzie dla każdej rejencji wchodzącej w skład tegoż państwa począwszy od roku 1811. Owe jednostki średniego szczebla administracji lokalnej wyodrębniły się z funkcjonujących uprzednio kamer wojen i domen.

Państwo pruskie w omawianym okresie składało się z prowincji jako najwyższych jednostek administracyjnych; podlegały one ministerstwu spraw wewnętrznych. W 1815 r. istniało dziesięć prowincji: Brandenburgia, Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Pomorze, Śląsk, Wielkie Księstwo Poznańskie, Jülich-Kleve-Berg, Wielkie Księstwo Nadrenii, Westfalia i Saksonia. Każda z nich dzieliła się na rejencje (w zależności od prowincji, od dwóch do czterech). Prowincja Prusy Zachodnie miała dwie: gdańską i kwidzyńską. W 1824 r. prowincję Prusy Wschodnie połączono z prowincją Prusy Zachodnie, tworząc wspólną prowincję Prusy ze stolicą w Królewcu (taki stan rzeczy utrzymał się do 1878 r.)¹⁶. Rejencja gdańska wyodrębniła się z rejencji kwidzyńskiej na mocy rozkazu gabinetowego z 24 kwietnia 1816 r. i od 1818 r. składała się z ośmiu powiatów: elbląskiego, malborskiego, wejherowskiego, puckiego, kartuskiego, starogardzkiego, gdańskiego miejskiego i gdańskiego wiejskiego. Obejmowała obszar około 8000 km², a zamieszkiwało ją w różnych okresach od 275 tys. osób do niemal 413 tys. (pod koniec pierwszej połowy XIX w.)¹⁷.

w dzienniku urzędowym rejencji gdańskiej („*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig*”) w latach 1816–1830, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2019, t. 22, s. 65–84; *idem*, *Kryminalne aspekty życia na Żuławach i Mierzei z I połowy XIX wieku*, „*Prowincja. Kwartalnik Społeczno-Kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław*” 2022, nr 48 (2), s. 52–56; *idem*, *Rabunki, włamania i kradzieże w rejencji gdańskiej w I połowie XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem rabunków kościołów i budowli przykościelnych*, „*Rocznik Elbląski*” 2021, t. 31, s. 143–187; *idem*, *Pomoc rejencji gdańskiej dla zalanych Żuław w czasie powodzi roku 1827*, „*Prowincja. Kwartalnik Społeczno-Kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław*” 2021, nr 45 (3), s. 37–43; *idem*, *Kary cielesne i publiczne kary śmierci w pierwszej połowie XIX wieku*, „*Prowincja. Kwartalnik Społeczno-Kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław*” 2021, nr 43 (1), s. 43–47.

¹⁶ T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966, s. 20–25; S. Salmonowicz, *Podziały terytorialne i ustrój w latach 1815–1850* [w:] *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 84–88; N. Niedzielska, „*Was heißt liberal?*” *Opozycja polityczna w Prusach Wschodnich w pierwszej połowie XIX wieku (do 1847 r.)*. Program i działalność, Toruń 1998, s. 10–11; E. Włodarczyk, *Miejsce Gdańska w państwie pruskim* [w:] *Historia Gdańska*, t. 4, cz. 1: 1815–1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 48–49.

¹⁷ S. Salmonowicz, *Podziały terytorialne...*, s. 88–89; M. Gliński, *Rejencja gdańska*, https://www.gedanopedia.pl/index.php?title=REJENCJA_GDAŃSKA (dostęp: 31.08.2020).

Wydawany na potrzeby rejencji dziennik urzędowy wychodził począwszy od utworzenia tej jednostki organizacji terytorialnej, tj. od 1816 r., aż do momentu powstania Wolnego Miasta Gdańska, tj. do 1920 r. Analiza czasopisma pod kątem wybranych zagadnień społecznych odnosi się jednak wyłącznie do lat 1816–1848. O ile 1816 r. nie budzi wątpliwości, od tego właśnie czasu rozpoczęto bowiem wydawanie periodyku¹⁸, o tyle można kwestionować 1848 r. jako cezurę kończącą analizę gdańskiego dziennika urzędowego. Jest ona jednakże uzasadniona ze względu na mające wówczas miejsce wydarzenia – Wiosna Ludów wstrząsnęła nie tylko Europą Zachodnią czy Południową, ale również i Prusami, a w konsekwencji – samym Pomorzem¹⁹. Liczni badacze wskazują na fundamentalne zmiany, jakie zaszły począwszy od tego okresu (drugiej połowy XIX w.) na terenie Królestwa Prus w zasadzie na każdej płaszczyźnie, tj. gospodarczej, kulturowej, społecznej oraz administracyjno-prawnej²⁰. Poza tym wydarzenia Wiosny Ludów wywarły wpływ na rozwój pomorskiej prasy i szeroko rozumianych wydawnictw periodycznych (zob. rozdz. 1).

Powracając do kwestii celów niniejszej pracy, należy zauważyć, że oprócz ogólnej prezentacji czasopisma, koncentrują się one na pogłębionej analizie wybranych aspektów społecznych regularnie pojawiających się na łamach gdańskiego dziennika urzędowego. Chodzi przede wszystkim o ukazanie tego periodyku jako istotnego materiału źródłowego dla badaczy zajmujących się historią społeczną Pomorza pierwszej połowy XIX w. Jest to niejako zgodne z postulatem Karla Ericha Borna z lat 80. XX w., dotyczącego pogłębionych badań nad historią społeczną

¹⁸ Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż dziennik urzędowy rejencji gdańskiej kontynuował wydawany od 1811 r. dziennik urzędowy rejencji kwidzyńskiej („Amts-Blatt der Königlich Westpreußischen Regierung”). Zob. R. Kubus, „Ku przestrodze”. *Kary zasądzone wobec kobiet...*, s. 383.

¹⁹ Zob. J. Wiśniewski, *Wiosna Ludów na Pomorzu Zachodnim* [w:] *Pomorze u progu dziejów najnowszych*, red. T. Cieślak, Warszawa 1961, s. 131–179; J. Jasiński, *Przyczynki do Wiosny Ludów w Bytowie*, „Acta Cassubiana” 2001, t. 3, s. 105–111; *idem*, *Próby powstańcze w Prusach Zachodnich w 1848 roku* [w:] *Toruń i Pomorze pod władzą pruską. Materiały z konferencji z 10–11 grudnia 1993 r. w Toruniu*, red. Sz. Wierchosławski, Toruń 1995, s. 77–88; E. Sukertowa-Biedrawina, *Rewolucja 1848 r. na Mazurach w świetle szczycieńskiego „Kreis-Blattu”*, „Przegląd Zachodni” 1950, nr 9–10, s. 264–271.

²⁰ A. Piątkowski, *Przemiany demograficzne w miastach Prus Zachodnich w latach 1815–1850*, Toruń 1990, s. 6; W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006, s. 12; B. Woźnicka-Paruzel, *Polski ruch wydawniczy w Prusach Zachodnich...*, s. 24; E. Włodarczyk, *Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa miejskiego. Historia Gdańska*, t. 4, cz. 1: 1815–1920, red. E. Cieślak, Sopot 1998, s. 146–147.

i gospodarczą jako tymi sferami, których lepsze poznanie wpłynie na wypracowanie obiektywnego obrazu historii Prus²¹. Powtarzalność zamieszczanych w czasopiśmie treści pozwala bowiem na badanie wybranych zagadnień w stosunkowo długich okresach. Ponadto przy ograniczeniach i rozproszeniu materiału źródłowego dla pierwszej połowy tegoż stulecia dzienniki urzędowe stanowią często jedyne źródło poznania przy analizie konkretnych zagadnień. Należą do nich kwestie związane z historią zdrowotności i przestępczości. Jeden z czołowych badaczy historii społecznej Prus, Dariusz Łukasiewicz, wskazuje, że są one w polskiej historiografii problemami przebadanymi nadal nader słabo²².

Konstatując, prezentowana praca z pewnością nie stanowi całościowej analizy czasopisma za lata 1816–1848. Taka eksplikacja bowiem przekracza możliwości jednego badacza, a wymaga raczej studiów interdyscyplinarnych, wespół chociażby z historykami prawa. Główny ciężar opracowania został położony na pogłębioną analizę dwóch wybranych problemów społecznych pojawiających się na łamach periodyku. Dzięki regularnym obwieszczeniom oraz informacjom o charakterze statystycznym możemy bowiem posługiwać się dziennikiem urzędowym, podejmując analizę pewnych zjawisk na przestrzeni wielu lat.

Stan badań

Wspomniano już, że wiek XIX w polskiej historiografii dotyczącej terenów Pomorza Gdańskiego przez długi czas nie cieszył się szerszym zainteresowaniem badaczy. Nadal fundamentalne znaczenie mają więc wielotomowa *Historia Pomorza*²³ oraz syntezy poświęcone poszczególnym miastom, które w pierwszej połowie XIX w.

²¹ K.E. Born, *Der soziale und wirtschaftliche Strukturwandel Deutschlands am Ende des 19. Jahrhunderts* [w:] *Moderne deutsche Sozialgeschichte*, Hrsg. H.U. Wehler, Königstein 1981, s. 517, przyp. 3.

²² D. Łukasiewicz, *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Warszawa 2020, s. 14. Nieco inaczej sprawa prezentuje się, jeżeli chodzi o historiografię niemiecką, zob. np. D. Blasius, *Kriminologie und Geschichtswissenschaft. Bilanz und Perspektiven interdisziplinärer Forschung*, „Geschichte und Gesellschaft” 1988, Jahrg. 14, s. 136–149; *Medizin in der deutschsprachigen periodischen Presse des langen 19. Jahrhunderts*, Hrsg. M. Hilber, A. Golob, E. Lobenwein, „Studien zur Geschichte europäischer Periodika”, Bd. 3, Berlin 2024.

²³ W odniesieniu do analizowanego okresu zob. *Historia Pomorza*, t. 3, cz. 1–2, red. G. Labuda, Poznań 1993–1996.

należały do rejencji gdańskiej – przede wszystkim Gdańska²⁴ i Elbląga²⁵, ale także mniejszych miast, a nawet wsi²⁶. Wiele cennych informacji dostarczają również opracowania ogólne dotyczące historii Prus²⁷.

Przygotowując niniejszą książkę, autor poruszał się niejako na trzech płaszczyznach. Pierwsza wymagała przebadania podstawowych prac z zakresu historii ustroju politycznego pierwszej połowy XIX w., druga dziejów czasopiśmiennictwa dla tego okresu, natomiast trzecią część pracy poświęcono kwestiom historii społecznej ze szczególnym uwzględnieniem historii przestępczości oraz historii szeroko pojętego zdrowia publicznego.

Wśród prac z zakresu ustroju politycznego niezwykle cenne są te wydane jeszcze w drugiej połowie XIX w. Przede wszystkim chodzi o dzieła Heinricha Ölrichsa²⁸ poświęcone rejencji gdańskiej oraz Emila Jacobsona na temat rejencji kwidzyńskiej²⁹.

²⁴ *Historia Gdańska*, t. 4, cz. 1...

²⁵ *Historia Elbląga*, t. 3, cz.1...

²⁶ Wśród pozostałych opracowań dotyczących mniejszych miast i wsi do najważniejszych należą następujące: K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1973; *Dzieje Starogardu*, t. 1: *Historia miasta do 1920*, red. M. Kallas, Starogard Gdański 1998; *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk 1998; *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998; *Historia Wejherowa*, red. J. Borzyszkowski, Wejherowo 1998; *Dzieje Krokowej i okolic*, red. A. Groth, Gdańsk 2002; *Dzieje Żukowa*, red. B. Śliwiński, Żukowo 2003; B. Klasa, K.M. Kowalski, *Dzieje gminy Stegna*, Stegna 2003; *Historia Brus i okolicy*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk–Brusy 2006; *Dzieje gminy Sierakowice*, red. A. Groth, Gdańsk 2008; *Historia Pruszcza Gdańskiego*, red. B. Śliwiński, Pruszcz Gdański 2008; *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2010; *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, red. W. Jastrzębski, J. Szwanowski, Bydgoszcz–Tuchola 2010; *Dzieje gminy Wejherowo*, red. B. Breza, Wejherowo 2013; W. Zawadzki, *Dzieje Niedźwiedzicy na Żuławach Wielkich do 1945 roku*, Elbląg 2014; *Historia Rumi*, t. 1: *Od pradziejów do 1945 roku*, red. B. Śliwiński, Gdynia 2012.

²⁷ Zob. np.: Ch. Clarke, *Prusy. Powstanie i upadek*, przeł. J. Szkudliński, Warszawa 2009; *Historia Prus. Narodziny – mocarstwo – obumieranie*, red. B. Wachowiak, t. 3: *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, red. G. Kucharczyk, Poznań 2014; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998. Warto również wskazać tu na niedawno opublikowaną, aczkolwiek nie wolną od licznych błędów językowych, pracę popularnonaukową Grzegorza Kucharczyka, *Prusy. Pięć wieków*, Warszawa 2020.

²⁸ H. Ölrichs, *Statistische Mitteilungen über den Regierungsbezirk Danzig*, Danzig 1863; *idem*, *Der Regierungsbezirk Danzig seit dem Jahre 1818*, Danzig 1866.

²⁹ E. Jacobson, *Topographischstatistisches Handbuch f. den Regierungsbezirk Marienwerder*, Danzig 1868.

Ponadto ważnymi pozycjami w tej materii pozostają opracowania z początku XX w., głównie Maxa Bära³⁰ i Edgara Loenninga³¹, ale również Kurta Schottmüllera³².

Począwszy od lat 60. XX w. w zachodnich Niemczech kontynuowano badania nad stosunkami ustrojowymi Prus. Wówczas, najczęściej w ramach dysertacji doktorskich, zaczęto opracowywać monografie poszczególnych rejencji. Syntezę dotyczącą rejencji gdańskiej przedstawił Peter Letkemann³³. Również w Polsce już od lat 60. XX w. podejmowano podobne studia. Za ich prekursorów uznać należy przede wszystkim Jerzego Wąsickiego³⁴, Stanisława Salmonowicza³⁵, jak również w mniejszym stopniu Stanisława Gierszewskiego³⁶. Ważną pracę w tym okresie w odniesieniu do Pomorza Zachodniego przedstawił również Alfred Wielopolski³⁷. Niezwykle istotne studium w latach 80. wniósł z kolei Mieczysław Stelmach³⁸. Na lata 80. i 90.

³⁰ M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreußen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912; *idem*, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1–2, Leipzig 1909.

³¹ E. Loening, *Gerichte und Verwaltungsbehörde in Brandenburg-Preussen*, Halle 1914.

³² K. Schottmüller, *Die Einrichtung der Königl. Regierung zu Danzig vor 100 Jahren*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1917, H. 57, s. 1–66; *idem*, *Die Kreiseinteilung von 1818 im Danziger Regierungsbezirk*, „Mitteilungen des Westpreußischen-Geschichtsvereins” 1917, Jg. 16, Nr. 4, s. 61–68.

³³ P. Letkemann, *Preussische Verwaltung des Regierungsbezirkes Danzig 1815–1870*, Marburg 1967. Jako archiwista przedstawił on również opracowanie na temat archiwaliów do dziejów Prus Zachodnich w zasobie Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie. P. Letkemann, *Archivalien zur Geschichte Westpreussens im Geheimen Staatsarchiv Berlin*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussens” 1970, Bd. 3, s. 138–147.

³⁴ J. Wąsicki, *Ustrój pruski na ziemiach polskich w latach 1772–1815* [w:] *Węzłowe problemy dziejów Prus XVII–XX wieku. Materiały z sesji naukowej UAM (11 i 12 VI 1970)*. Praca zbiorowa, red. G. Labuda, Poznań 1971, s. 54–87; *idem*, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1980; *idem*, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim*, Zielona Góra 1978; *idem*, *Pruska literatura urzędnicza z końca XVIII i początku XIX w., opisująca ziemie polskie zaboru pruskiego*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1958, t. 4, z. 2, s. 257–269.

³⁵ S. Salmonowicz, *Problem prowincji Prusy Zachodnie (1815–1918)* [w:] *Toruń i Pomorze pod władzą pruską. Materiały z konferencji z 10–11 grudnia 1993 r. w Toruniu*, red. Sz. Wierzchosławski, Toruń 1995, s. 37–50; *idem*, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX wieku*, Toruń 1966; *idem*, *Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871)*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. 80, z. 3, s. 287–308; *idem*, *Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772–1844)*, „Zapiski Historyczne” 1980, t. 45, z. 2, s. 25–59; *idem*, *Z dziejów parlamentaryzmu stanowego w Prusach Wschodnich i Zachodnich (1824–1847)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1993, nr 3, s. 449–456; *idem*, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992; *idem*, *Ustrój polityczny Pomorza w XIX w. Stan badań i postulaty badawcze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, t. 28, nr 2, s. 165–176.

³⁶ S. Gierszewski, *Naczelné władze Prus Zachodnich (1772–1920)*, „Archeion” 1960, t. 33, s. 81–97.

³⁷ A. Wielopolski, *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, Poznań 1965.

³⁸ M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*, Szczecin 1981.

przypadają ważne w tym zakresie prace Kazimierza Wajdy³⁹ i Andrzeja Piątkowskiego⁴⁰. Niestety w ostatnim czasie jedynie w niewielkim stopniu podejmuje się badania nad ustrojem Pomorza w pierwszej połowie XIX w. Do najnowszych opracowań, które poruszały tę tematykę, należy zaliczyć monografie Magdaleny Niedzielskiej⁴¹, Danuty Janickiej⁴² oraz w przypadku organizacji sądownictwa na Pomorzu Zachodnim – Pawła Guta⁴³.

W przypadku czasopiśmiennictwa ze starszych opracowań należy wskazać na publikację Aliny Słomkowskiej dotyczącą prasy rządowej w Wielkim Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim⁴⁴ oraz na późniejsze prace Mariana Kallasa⁴⁵. Jeżeli chodzi o rejencyjne dzienniki urzędowe, niezwykle cenne są analizy Georga Osta⁴⁶

³⁹ K. Wajda, *Prusy Zachodnie pod rządami pruskimi [w:] Toruń i Pomorze pod władzą pruską. Materiały z konferencji z 10–11 grudnia 1993 r. w Toruniu*, red. Sz. Wierzchosławski, Toruń 1995, s. 51–62; *idem*, *Polacy i Niemcy w Prusach Zachodnich w XIX wieku*, Toruń 1998; *idem*, *Kasata Zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „*Studia Pelplińskie*” 1988, t. 19, s. 95–109.

⁴⁰ A. Piątkowski, *Przemiany demograficzne w miastach Prus Zachodnich...*; *idem*, *Miasta Prus Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, cz. 1–2, Toruń 1984.

⁴¹ M. Niedzielska, *Liberalizm szlachecki w prowincji pruskiej w okresie przedmarcowym [w:] Toruń i Pomorze pod władzą pruską. Materiały z konferencji z 10–11 grudnia 1993 r. w Toruniu*, red. Sz. Wierzchosławski, Toruń 1995, s. 89–108; *eadem*, „*Was heißt liberal?*”...

⁴² D. Janicka, *Nauka o winie i karze w dziejach klasycznej szkoły prawa karnego w Niemczech w I połowie XIX wieku*, Toruń 1998; *eadem*, *Recepcja sądownictwa pruskiego w XIX-wiecznym Toruniu [w:] Regnare, gubernare, administrare. Z dziejów administracji, sądownictwa i nauki prawa. Prace dedykowane profesorowi Jerzemu Malcowi z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. S. Grodziski, A. Dziadzio, Kraków 2012, s. 83–90; *eadem*, *Landrecht z 1794 r. a rządy prawa w Prusach*, Poznań 1987.

⁴³ P. Gut, *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849. Studium z dziejów instytucji prawnej*, Szczecin 2013; *eadem*, *Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1806/1808–1848/1849*, Szczecin 2002.

⁴⁴ A. Słomkowska, *Prasa rządowa Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1838)*, Warszawa 1969.

⁴⁵ M. Kallas, *Dzienniki departamentowe w czasach Księstwa Warszawskiego (1808–1815)*, „*Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*” 1971, z. 1, s. 5–31; *idem*, *Bydgoski Dziennik Departamentowy na tle czasopism urzędowych Księstwa Warszawskiego*, „*Prace Komisji Historii*” 1969, nr 9, s. 5–44; *idem*, *Gazeta Bydgoska z roku 1810*, „*Prace Komisji Historii*” 1970, nr 10, s. 103–118; *idem*, „*Dziennik Departamentowy Krakowski*” (1812–1815), „*Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*” 1972, z. 3, s. 317–327; *idem*, „*Dziennik Departamentowy Warszawski*” – *czasopismo urzędowe z czasów Księstwa Warszawskiego*, „*Rocznik Warszawski*” 1979, R. 15, s. 359–368.

⁴⁶ G. Ost, *Aus der Wiegenszeit der Periodischen Presse in Westpreußen*, „*Mitteilungen des Westpreußischen Gesichtsvereins*” 1930, Jg. 29, s. 26–36.

oraz przede wszystkim Pascale'a Canicka⁴⁷, Małgorzaty Szostakowskiej⁴⁸, Małgorzaty Chojnackiej⁴⁹ i wspominanego już E. Kizika⁵⁰. Bardzo wartościowa z perspektywy metodologicznej okazała się dla niniejszej publikacji praca Piotra Paluchowskiego, stanowiąca monograficzne opracowanie gdańskiego periodyku „Danziger Erfahrungen”, w którym na przełomie XVIII i XIX w. również zamieszczano urzędowe ogłoszenia⁵¹.

Ostatnią płaszczyzną badań są zagadnienia dotyczące historii społecznej na terenie Prus, a przede wszystkim rejencji gdańskiej. Chodzi tu przede wszystkim o omówienia dotyczące przestępczości oraz zdrowia publicznego. W obu tych dziedzinach niewątpliwie najwartościowsze były dla autora prace D. Łukasiewicza⁵², Macieja Bakuna⁵³, przywoływanego już wielokrotnie E. Kizika⁵⁴,

⁴⁷ P. Canick, *Verwaltung und Öffentlichkeit in Preußen...*

⁴⁸ M. Szostakowska, *Zarys dziejów wydawniczych głównych organów prasy politycznej Królewca od XVII do początków XX w.* [w:] *Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI–XIX wieku*, red. B. Woźniczka-Paruzel, Toruń 1999, s. 25–40; *eadem*, *Prasa codzienna Prus Wschodnich od XVII do połowy XIX wieku. Przewodnik do dziejów wydawniczych*, Toruń 2007; *eadem*, „Königsberger Hartungsche Zeitung” w latach 1660–1933. *Zarys dziejów wydawniczych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1992, nr 2, s. 109–126.

⁴⁹ M. Chojnacka, *Prasa gdańska w pierwszej połowie XIX wieku* [w:] *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 1999, s. 56–61.

⁵⁰ E. Kizik, *Rabunki w kościołach rejencji gdańskiej...*, s. 31–51.

⁵¹ P. Paluchowski, „Danziger Erfahrungen” w latach 1739–1793. *Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa*, Warszawa 2013.

⁵² D. Łukasiewicz, „Zło niechrześcijańskie i nieludzkie”. *Historia dzieciobójstwa i inne szkice z dziejów codzienności*, Poznań 2014; *idem*, *Balwierze, cyrulicy i wyrwizęby. Z dziejów choroby i zdrowia*, Poznań 2019; *idem*, *Sarmatyzm i Prusy na przełomie XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2015; *idem*, *Przemiany przestępczości w Prusach w XVIII i XIX wieku (do 1871 r.)*, „Colloquium” 2014, nr 3, s. 65–96; *idem*, *Warkocz znad Wisły. Pruski stereotyp brudnej Polski czy prawda historyczna?*, „Medycyna Nowożytna” 1996, t. 3, z. 2, s. 83–104; *idem*, *Głód i nadmiar. Konsumpcja żywności w Prusach w XIX i początkach XX w.*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2018, nr 2, s. 65–88; *idem*, *Życie codzienne w Królestwie Prus...*

⁵³ M. Bakun, *Zarys dziejów organizacji strażackich w XIX-wiecznym Gdańsku*, „Rocznik Gdański” 2011–2012, t. 71–72, s. 59–69; *idem*, *Policja w dziewiętnastowiecznym Gdańsku i wędrownie formy społecznej samoorganizacji mieszkańców na rzecz dyscypliny w mieście* [w:] *Miasto jako wspólny pokój. Gdańskie modi co-vivendi*, red. M. Mendel, Gdańsk 2015, s. 191–210; *idem*, *Działalność Towarzystwa Bezpieczeństwa (Sicherheits-Verein) w Gdańsku w I poł. XIX wieku* [w:] *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, red. J. Dargacz, T. Krzemiński, Gdańsk 2022, s. 432–446.

⁵⁴ E. Kizik, *Rabunki w kościołach rejencji gdańskiej...*, s. 31–51; *idem*, *Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r. Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku* [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 245–263; *idem*, *Brudna woda, polscy flisacy? Epidemia cholery w Gdańsku w 1831 r.* [w:] *Město a voda. Praha, město u vody. Sborník příspěvků z 22. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ve spolupráci s*

Wojciecha Zawadzkiego⁵⁵, Adama Szarszewskiego⁵⁶ oraz Iwony Janickiej⁵⁷. Równie cenne okazały się ujęcia monograficzne Dirka Blasiusa⁵⁸, Richarda J. Evansa⁵⁹, Richarda S. Rossa⁶⁰, Maxa Wessela⁶¹, a przede wszystkim Valentina Groebnera⁶². Wskazane publikacje choć nie zawsze obejmowały swoim zakresem omawiany w pracy obszar terytorialny czy czasowy, to stanowiły istotne punkty odniesienia, przyczyniając się do sformułowania ostatecznych wniosków.

Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy ve dnech 7. a 8. října 2003 v Clam-Gallasově paláci v Praze, oprac. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, Praha 2005, s. 161–175; *idem*, *Gdańsk w wystawach przemysłowych w „długim XIX wieku” (do 1914)* [w:] *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, red. J. Dargacz, T. Krzemiński, Gdańsk 2022, s. 318–345; *idem*, *Goldwasser i jopenbier. Produkcja wódki i piwa w Gdańsku w długim XIX wieku (do 1914 roku)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2021, R. 69, nr 4, s. 541–553.

⁵⁵ W. Zawadzki, *Epidemie cholery wśród katolików Żuław Wielkich i Małych oraz Powiśla w XIX w.*, „Studia Elbląskie” 2010, t. 11, s. 23–46; *idem*, *Wdrażanie zachodniopruskiego ustawodawstwa funeralnego w superintendenturze malborskiej na przełomie XVIII i XIX w.* [w:] *Pomerania – Prussia – Polonia. Rozprawy ofiarowane prof. Wiesławowi Długokęckiemu z okazji 65. urodzin*, red. R. Kubicki, Gdańsk 2022, s. 495–503.

⁵⁶ A. Szarszewski, *Lekarzy czujne oczy. Medykalizacja w Gdańsku doby oświecenia*, „Klio” 2010, nr 15, s. 59–93; *idem*, *Proces medykalizacji szpitali gdańskich, aspekty socjalne, prawne i ekonomiczne (1755–1874)*, „Annales Academiae Medicae Gedanensis”, t. 37, Supplement 1, Gdańsk 2007; *idem*, *Epidemie cholery w Gdańsku w XIX wieku* [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 195–211.

⁵⁷ Chociaż praca dotyczy zaboru rosyjskiego, to Autorka wielokrotnie odnosi się również do zaboru pruskiego, a co więcej, podaje najnowszy stan badań nad epidemiami cholery na ziemiach polskich; zob. I. Janicka, „Sina śmierć”. *Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, Gdańsk 2021.

⁵⁸ D. Blasius, *Kriminalität und Alltag. Zur Konfliktgeschichte des Alltagslebens im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1978; *idem*, *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität. Zur Sozialgeschichte Preußens im Vormärz*, Göttingen 1976.

⁵⁹ J.R. Evans, *Rituals of Retribution. Capital Punishment in Germany, 1600–1987*, Oxford–New York 1997; *idem*, *Tod in Hamburg. Stadt, Gesellschaft und Politik in den Cholera-Jahren 1830–1910*, Reinbeck b. Hamburg 1996.

⁶⁰ R.S. Ross, *Contagion in Prussia, 1831. The Cholera Epidemic and the Threat of the Polish Uprising*, Jefferson 2015.

⁶¹ M. Wessel, *Die Organisation der Polizei in der Stadt Danzig und in ihrem Hafen nach Einverleibung derselben in die preußische Monarchie*, Danzig 1905.

⁶² V. Groebner, *Der Schein der Person. Steckbrief, Ausweis und Kontrolle in Europa des Mittelalters*, München 2004. Wbrew tytułowi praca ta znacznie wykracza poza okres średniowiecza, odwołując się często do okresu wczesnonowożytnego, a nawet wieku XIX.